

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.50

SERHIIV.CHERNOLIKHOV

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4151-2614>

PSYCHOSOCIAL ASPECTS OF INFANTICIDE IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF COURT CASES OF ZHYTOMYR DISTRICT COURT)

Abstract. *The aim of the article is to analyse selected court cases involving women who killed their children, which were heard in Zhytomyr District Court in the late nineteenth and early twentieth centuries, in order to determine the psychosocial motives for the crime. The research methodology is based on general scientific and special historical methods, taking into account the basic principles of historical knowledge (analysis, historicism, objectivity). The methodological tools of social history, women's studies, case studies and microhistorical analysis are used to highlight the specific peculiarities of the issue. The scientific novelty is conditioned by the fact of studying psychosocial factors of infanticide using specific criminal cases as examples, based on previously unpublished archival sources from Zhytomyr District Court.*

As a result, the author concluded that infanticide was caused by the spread of extra-marital relationships and the violation of social and cultural norms through manifestations of sexual freedom, ignoring control by the family or community, which often concerned pregnant women, soldiers' wives, widows, and formally married women. The desire to hide extramarital pregnancies led women to destructive reactions: secret labor, deliberate refusal of help, lack of empathy to the child, which often resulted in the baby's death. Therefore, the main motives for infanticide were: condemnation by the community or relatives, shame for illegitimate child, resentment to the newborn, refusal to care for and raise an unwanted child. Most women who killed their children were unprepared for future motherhood, in particular due to possible financial difficulties, loss of marriage prospects, and lack of examples of maternal care and love. Psycho-emotional tension caused by social pressure and adherence to established social and cultural norms pushed women, regardless of social status, age, or wealth, to protect their usual way of life and fulfil their social roles.

Keywords: *Volyn province, public control, deviant behaviour, infanticide, Zhytomyr District Court, woman, extramarital relationships, Right-Bank Ukraine, psychosocial factors, social and cultural norms, judicial proceedings.*

Citation. Chernolikhov, S.V. (2025). Psychosocial aspects of infanticide in Right-bank Ukraine in the late XIX – early XX centuries (on the example of court cases of zhytomyr district court). *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 50-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.50

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ЧЕРНОЛІХОВ С.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4151-2614>**ПСИХОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ДІТОЗГУБНИЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ СУДОВИХ СПРАВ ЖИТОМИРСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ)**

Анотація. Метою дослідження є аналіз окремих судових справ жінок-дітозгубниць, що розглядалися у Житомирському окружному суду наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. для визначення психосоціальних мотивів злочину. Методологія дослідження базується на загальнонауковий та спеціально-історичних методів з урахуванням основних принципів історичного пізнання (аналізу, історизму, об'єктивності). Використано методологічний інструментарій соціальної історії, жіночих студій, методи “кейс-стаді” та мікроісторичного аналізу, що дозволяє висвітлити особливості проблематики. Наукова новизна полягає у дослідженні психосоціальних чинників дітозгубництва на прикладі конкретних кримінальних випадків, на основі раніше не опублікованих архівних джерел Житомирського окружного суду. У результаті автор дійшов висновку, що дітозгубництво було зумовлене поширенням позашлюбних стосунків та порушенням соціокультурних норм через прояви сексуальної свободи, ігнорування контролю з боку родини чи громади, що часто стосувалося покриток, солдаток, вдів, формально заміжніх жінок. Прагнення приховати позашлюбну вагітність спонукали жінок до деструктивних реакцій: таємні пологи, свідомо відмова від допомоги, відсутність емпатії до дитини, що часто ставало причиною смерті немовляти. Відтак, головними мотивами дітозгубництва були: осуд з боку громади чи рідних, сором за народження позашлюбної дитини, неприязнь до новонародженої дитини, відмова доглядати та виховувати небажану дитину. Більшість жінок-дітозгубниць були неготові до майбутнього материнства, зокрема через можливі матеріальні труднощі, втрати шлюбних перспектив, відсутності прикладу материнського виховання та любові. Психоемоційне напруження, спричинене суспільним тиском та дотриманням усталених соціокультурних норм, штовхало жінку, незалежно від соціального статусу, віку, майнових статків до захисту звичного способу життя та виконання соціальних ролей.

Ключові слова: Волинська губернія, громадський контроль, девіантна поведінка, дітозгубництво, Житомирський окружний суд, жінка, позашлюбні стосунки, Правобережна Україна, психосоціальні чинники, соціокультурні норми, судочинство.

Цитування. Черноліхов, С.В. (2025). Психосоціальні аспекти дітозгубництва на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі судових справ житомирського окружного суду). *Сумський історико-архівний журнал*. XLV, 50-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.50

В українському традиційному суспільстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. образ жінки-дітозгубниці формувався відповідно до соціокультурних норм щодо позашлюбних стосунків та незаконнароджених дітей. Страх перед суспільним осудом та небажання набути стигматизованої ролі були ключовими чинниками, які спонукали жінок до приховування вагітності, наслідком чого ставала смерть небажаної дитини. У модерний період дітозгубництво залишалося головним “жіночим” злочином. Джерела, що дають можливість досліджувати дану проблематику, представлені виключно судовими матеріалами. Вони розкривають причини смерті небажаної дитини, стратегії захисту жінок-дітозгубниць, способи та місце вчинення злочину, а також дають чітку картину конкретного кримінального випадку та формування образу жертви. Водночас

далеко не всі судові матеріали повністю відображають причини дітозгубництва; в них надміру простежується формалізм та ігнорування показів самих винуватиць. В окремих випадках дослідники можуть дізнатися про обставини особистого життя жінки, про її нещасливе подружнє життя, знущання з боку рідні чи обставини небажаного материнства. Тому для дослідження проблеми результативним є застосування методологічних підходів, характерних для мікроісторії та “кейс-стаді”, що дозволяє ретельно вивчити конкретні випадки дітозгубництва та відтворити зміст злочину, а не лише його зовнішні форми.

Проблема дітозгубництва другої половини XIX – початку XX ст. залишається мало висвітленою в сучасній українській історіографії. Першим ґрунтовним дослідженням явища дітозгубництва є праця В. Маслійчука, який дослідив цю проблему в контексті ранньомодерного суспільства Лівобережної України та Слобожанщини (Маслійчук, 2008). В контексті дослідження структури населення полкової Полтави другої половини XVIII ст. Ю. Волошин розглядає дітозгубництво як частину кримінальної злочинності міста (Волошин, 2016). Ставлення до позашлюбних дітей та дитячої смертності, зокрема в контексті поширення дітозгубництва, також вивчає дослідник історії дитинства ранньомодерного періоду Лівобережної України І. Сердюк. На основі судових справ Гетьманщини історик встановив, що діти часто ставали об'єктами злочину, зокрема внаслідок спроб приховати докази дошлюбних (позашлюбних) стосунків (Сердюк, 2018). Регіональні особливості дітозгубництва в модерний період на території Правобережної України досліджує О. Максимов. У своїх працях історик аналізує імперське законодавство у боротьбі з дітозгубництвом, власне, злочин як прояв девіантної жіночої поведінки, а смерть дитини як наслідок бездіяльності або активних дій під час або одразу після пологів, спричинений ставленням суспільства до позашлюбної вагітності (Maksymov, Hardzel, 2019; Максимов, 2023). Окремі аспекти проблеми дослідження висвітлені в контексті гендерних студій. Зокрема, суспільно-правове становище жінки, соціокультурні норми, позашлюбна поведінка та прояви жіночої сексуальності в традиційному українському суспільстві модерного періоду висвітлюється у працях К. Воробець (Воробець, 2003), О. Кісь (Кісь, 2012), О. Вигівської (Вигівська, 2013), І. Ігнатенко (Ігнатенко, 2023) та І. Карпенко (Карпенко, 2023).

Метою дослідження є аналіз окремих судових справ жінок-дітозгубниць, що розглядалися у Житомирському окружному суду наприкінці XIX – на початку XX ст. для визначення психосоціальних мотивів злочину.

Дітозгубництво як кримінально-правова категорія визначалася положеннями Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. (Уложення, 1886) Російської імперії. Дітозгубництво, на відміну від дітовбивства (використання активних дій для позбавлення життя новонародженої дитини), часто відбувалося несвідомо, без прямого умислу. Відповідно до ч. 1 ст. 1460 смерть незакононародженої дитини, залишеної без післяпологової допомоги під впливом “сорому та страху”, каралася позбавленням всіх прав за станом та засланням у Сибір, а ч. 2 визначала, що якщо жінка народжувала мертву позашлюбну дитину, але приховувала це від влади, підлягала ув'язненню на термін від 4 до 8 місяців (Уложення, 1886: 509). Судова реформа 1864 р. внесла корективи у розгляд справ про дітозгубництво, зокрема їх передали у компетенцію новостворених окружних судів, які, на думку низки науковців, виносили переважно менш суворі вирoki, порівняно з попередніми періодами, де злочин карався публічним покаяттям або смертною карою (Маслійчук, 2008; Максимов, 2023). Таким чином, аналіз правових норм того часу дозволяє припустити, що в основі покарання жінок лежав не лише осуд за смерть незакононародженої дитини, а й реакція держави на непокору, а саме спробу приховати факт народження та смерті дитини.

На основі збережених судових матеріалів можемо визначити, що дітозгубниця – це самотня жінка, яка намагалася приховати наслідки позашлюбних стосунків через страх суспільного осуду та матеріальних труднощів. До них належали молоді незаміжні дівчата, вдови, солдатки та формально заміжні, чоловіки яких довгий час не поверталися до родини (до прикладу, трудові мігранти або чоловіки, смерть яких неможливо довести). Позашлюбні новонароджені діти, що ставали об'єктом злочину, були небажаними як для матерів, так і для суспільства. Головними мотиви дітозгубництва ставали психосоціальні чинники: страх осуду з боку громади, сором перед родиною, ірраціональний страх і неприязнь до новонародженої дитини. Судові матеріали підкреслюють відсутність підтримки жінок під час вагітності та у момент пологів: батько дитини, як правило, відмовлявся від своїх обов'язків; родичі та громада у кращому випадку ігнорували проблему, у гіршому – посилювали тиск.

Матеріали допитів підсудних дозволяють реконструювати типові обставини пологів та дітозгубництва. Як правило, пологи відбувалися на самоті, у відокремлених місцях (це, зокрема, комори, підвали, господарські та санітарні приміщення), де ніхто б не побачив жінку. Власне, дітозгубництво відбувалося під час пологів або одразу після народження. Типовими були наступні обставини смерті дитини: коли жінка випадково наносила дитині травму, несумісну з життям під час пологів (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 331, Арк. 2зв); народжувала стоячи – дитина падала та отримувала смертельні травми (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1921, Арк. 5зв); непритомніла від болю, а коли приходили до тями, – знаходила мертве немовля (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 884, Арк. 2зв); залишала новонароджену дитину в небезпеці, без післяпологової допомоги та поверталася до своїх справ, щоб не викликати підозри тощо (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 459, Арк. 2–2зв). За таких обставин уже мертву новонароджену дитину жінка вирішувала приховати, не повідомивши про це ні рідних, ні місцеві органи влади. Зрештою, про те, що трапилося, ставало відомо через повідомлення односельців, родичів, осіб з місця роботи, які бачили жінку вагітною, але припускали, що вона позбулася дитини, або ж випадково знаходили труп дитини. Зі своїми підозрами вони могли звертатися до сільського старости чи представника поліцейського управління.

Найчастіше дітозгубницями ставали молоді незаміжні жінки, які були фізично та психологічно неготові до пологів та наслідків позашлюбного материнства. Рішення приховати народження позашлюбної дитини іноді було імпульсивною реакцією під час пологів, а не спланованим кроком. Дослідники О. Максимов та К. Гардзель на основі аналізу судових справ Житомирського окружного суду встановили, що більшість обвинувачених жінок у дітовбивстві та дітозгубництві – молоді дівчата віком 18–25 років, зокрема вони становили 85% від усіх опрацьованих дослідниками справ. На думку істориків, молодий вік підсудних зумовлений недосвідченістю та браком життєвого досвіду. Крім того, вік обвинувачених говорить про те, що в більшості випадків вони народжували вперше (Maksymov, Hardzel, 2019: 37).

У переважній більшості матеріали судових справ демонструють нам, що жінка-дітозгубниця – це жінка з незаможної родини, яка займалась хатніми справами, сільськогосподарською роботою або наймитувала. Варто зауважити, що роль та місце жінки у структурі зайнятості визначалося уявленнями щодо гендерного розподілу обов'язків, за якими жінка мала реалізувати себе в межах домашнього простору. Як зазначає історик І. Карпенко, обмеження в свободі вибору зайнятості не означало, що жінка не мала додаткових можливостей заробляти. Так, селянки займалися продажом продукції домашнього виробництва на місцевому ринку чи ярмарку або наймитували. Питання тимчасової трудової зайнятості жінки поза межами дому в модерний період в результаті індустріалізації стало звичним явищем, якщо це не порушувало звичного укладу

родини і вирішувало базові питання фінансового забезпечення. Сільське середовище утримувало жінок в полі зору морально-етичних норм, відповідно до яких жінка поза домом ставила під сумнів свою моральну чистоту. У межах домашнього простору обов'язок контролювати жіночу поведінку покладался на батька або чоловіка. Він полягав у регламентації дошлюбної поведінки, обмеження довготривалого перебування поза домом або громадою. Якщо жінка йшла працювати на тривалий термін в інше село, місто чи губернію, де не було ні нагляду родини, ні громади, які б стежили за збереження її честі та репутації, вона могла легко їх зіпсувати (Карпенко, 2023: 173–174). Тогочасна суспільна мораль ставила під сумнів здатність жінок самостійно контролювати свою поведінку за межами дому. Опинившись на відстані, без постійного нагляду та контролю, жінки, ймовірно, відчували більше свободи у діях та дійсно могли вступати в позашлюбні стосунки, внаслідок яких вагітніли. Окрім тиску викриття та громадського осуду, жінки відчували матеріальні труднощі, оскільки самотнім матерям було важко поєднувати роботу з доглядом дитини.

Як відсутність контролю родини та проживання за межами дому впливали на моральне падіння яскраво відображає історія дівчини-покритки, звинуваченої у дітозгубництві на початку XX ст., Анни Невмержицької.

У серпні 1906 р. у с. Лучанки Покалівської волості Овруцького повіту Волинської губернії, що межувало з Мінською губернією, поширилися чутки, що Анна Невмержицька, яку бачили вагітною, позбулася своєї дитини. Підставою для початку досудового розслідування стало виявлення 20 серпня 1906 р. поліцейським десяцьким Миколою Невмержицьким поблизу кладовища тіла новонародженої дитини. Справу слухали в Житомирському окружному суді 2 квітня 1907 р. на судовій сесії в м. Овруч (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 3).

Анна Невмержицька – 22-річна незаміжня міщанка м. Овруч, православного віросповідання, неписьменна. До 19 років дівчина проживала з батьком та мачухою, однак відносини в родині були напружені. Батько підсудної, Михайло Невмержицький, на допиті розповів, що три роки тому, коли Анна ще проживала в батьківському домі, вона народила позашлюбну дитину, але не проявила до неї материнських почуттів. Лише завдяки тому, що батько з мачухою сліdkували за Анною, вона годувала та доглядала за нею, однак все ж дитина померла через 6 місяців. Мачуха постійно сварилася з дівчиною, за словами батька, через те, що та “вела себе нечесно (любила хлопців)”. Тоді дівчина вирішила перенести всі свої речі до двоюрідної сестри Уляни, а сама пішла на службу в Мінську губернію (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 40–40зв).

Народження позашлюбної дитини супроводжувалося набуттям статусу покритки – маргіналізованої категорії самотнього жіноцтва. Дівчата, що перейшли у стан жіноцтва “неправильно”, посідали особливе місце в соціальній структурі сільської громади, зазнаючи не лише ганьби, а й деяких обмежень у обрядах та спілкуванні. Покритка могла зазнавати морального та фізичного тиску: з нею переставали вітатися, публічно засуджували, а батьки могли вигнати з дому (Кісь, 2012: 197–198). Щоб формально зберегти статус “дівчини” та мати шанси на заміжжя, такі дівчата зважувалися на приховування своєї вагітності та різні способи позбутися небажаної дитини, серед яких аборт, дітовбивство та дітозгубництво. У випадку Анни Невмержицької – дівчина уже пройшла всі етапи суспільного осуду та неприємностей, пов'язаних з набуттям статусу покритки, тому продовжувала вести “аморальний” спосіб життя, не зважаючи на можливі наслідки. Проживання далеко від дому та сільської громади, робота у сусідній губернії сприяли тому, що її поведінка залишалася непоміченою, а ставлення суспільства і без вагітності набувало негативних конотацій, пов'язаних з низькою моральністю та розпущеністю.

Повернувшись зі служби, Анна оселилися в двоюрідної сестри й не планувала повертатися до батька. Як зауважила підсудна: “тепер живу і буду жити у сестри Уляни, тому що мачуха така сварлива, що зведе мене зі світу” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 43). Не намагався повернути доньку і сам батько: “все одно вона і мачуха не вживуться разом” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 40зв).

Проблему стосунків дорослих дітей та мачухи досліджував В. Маслійчук на прикладі Лівобережної та Слобідської України ранньомодерного періоду, констатувавши наявність конфлікту в даній дихотомії. Як зазначає дослідник, традиційно суперечки в родині не обговорювалися публічно, вихід конфліктних ситуацій за межі дому відбувався через важкі наслідки (убивство, втеча, отруєння тощо). Родинна конфліктність виникала з декількох причин: економічний аспект (розподіл майна, землекористування), пияцтво одного з членів сім’ї, входження нової особи у родину (невістки, зятя), а також проблема влади та нерівності у родині. Зокрема, у фольклорі широко відображалася владна перевага мачухи над пасербицею та вітчима над дітьми (Маслійчук, 2007: 246–247). Не виключенням стали стосунки Анни з мачухою, яка, вочевидь, зневажала та засуджувала дівчину за дошлюбні стосунки і незаконнароджену дитину. Спроби контролювати поведінку пасербиці, щоб та не змогла знову “осоромити” родину, провокували численні суперечки.

Повернувшись із сусідньої губернії до сестри, Анна Невмержицька наприкінці 1905 р. мала позашлюбні стосунки із землеміром Лохвицею, внаслідок яких і завагітніла вдруге (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 43). Більше батько дитини не згадувався в справі; ймовірно, від одруження та батьківства він відмовився. У п’ятницю, 11 серпня 1906 р., сестра Уляна пішла на роботу, тому Анна залишилася вдома сама. Відчувши наближення пологів, дівчина відправилася народжувати до комори. Зі слів Анни, народивши, вона втратила свідомість від сильного болю і не пам’ятає, скільки часу була в такому стані, але коли отямилася побачила мертву дитину жіночої статі. Трохи зачекавши, вона завернула немовля в ганчірки, взяла заступ і попрямувала до місцевого кладовища, де і закопала свою дитину біля воріт. У своє виправдання дівчина зазначила, що “зробила це, тому що мені було соромно зізнатися, що я незаміжня і народила” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 42–43). Зауважимо, що нехрещених дітей не можна було ховати на кладовищі. Як зазначає Б. Солоп, на території історико-етнографічної Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. мертвонароджених, “страчених”, нехрещених немовлят ховали на могилах родичів, під огорожею кладовища, в куті кладовища, під деревом, у саду, на роздоріжжі чи межі церковного подвір’я (Солоп, 2023: 81–82). Можна припустити, що місце приховування мертвої дитини обране біля кладовища через те, що для Анни це була вже друга позашлюбна дитина, що померла, тому вона дотримувалася певної обрядовості. Для жінок-дітозгубниць емоційний зв’язок з дитиною був не характерним, тому і місце приховування злочину вони обирали керуючись не релігійними канонами, а надійністю схованки. Судові справи ж свідчать про те, що жінки приховували тіло мертвої новонародженої дитини близько до місць пологів, закопуючи тіло, найчастіше, в межах двору чи на городі; рідше, якщо пологи відбулися далеко від дому (в лісі чи полі тощо), приховували тіло там же.

Із матеріалів судової справи стає відомо, що Анна Невмержицька нікому не повідомила про смерть дитини, але жінки в селі підозрювали її у вагітності та повідомляли про це батька. Однак сама Анна не зізнавалася рідним, очевидно, окрім сестри, в якій мешкала. Знайдений труп дитини змусив поліцейського десяцького перевірити правдивість цих чуток та 29 серпня 1906 р. допитати дівчину. Обвинувачення ґрунтувалося на висновках судово-медичної експертизи, яка підтвердила, що дитина народилася живою, але померла внаслідок відсутності післяпологової допомоги. Допитана дівчина визнала, що саме її дитину було знайдено поблизу кладовища, однак

заперечила причину смерті, встановлену слідством (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 3–3зв). Примітно, що у справі допитали лише поліцейського десяцького та батька підсудної, не було допитано двоюрідну сестру підсудної, яка б, можливо, надала більше свідчень про стан Анни під час вагітності, а також її мачухи, яка б мала підтвердити або спростувати свідчення батька Михайла, надані ніби то з її слів. Можна припустити, що у судовій практиці суб'єктивним переживанням та внутрішній мотивації жінки до вчинення злочину надавали другорядну роль у порівнянні з об'єктивними обставинами справи, а свідчення свідків-чоловіків були більш вагомими. На початок ХХ ст. досудове розслідування дітозгубництва набуло однотипних форм: мінімальна кількість свідків та висновки судово-медичної експертизи були достатніми підставами для передачі справи до суду, хоча не виключалося, що жінки-дітозгубниці могли очікували свого вироку декілька місяців чи років. Можна припускати, що ставлення до розслідування справ дітозгубництва формувалося загалом від позиції до самого злочину як незначного проступку, який може зачекати, адже особа, що вчинила злочин, не становила загрозу для суспільства.

Так, судове засідання у справі міщанки Анни Невмержицької обвинуваченої у ч. 2 ст. 1460 Уложення, відбулося 2 квітня 1907 р. без участі присяжних засідателів. У результаті розгляду судової справи члени суду Н. Дехтяров, М. Сементовський, В. Селецький дійшли висновку, що підсудна винна у дітозгубництві та має відбутися покарання – арешт на три тижні. З огляду на щиросердне зізнання і каяття підсудної Невмержицької, а також враховуючи “виявлене на суду її невігластво” суд визначив справедливим зменшити міру покарання відповідно до п. 2 і 4 ст. 134 і 135 Уложення на два ступені і визначити по 1 ступеню ст. 39. Згідно ст. 56 Уложення відбутися покарання дівчина мала у поліцейському відділку (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 30).

Таким чином, модель поведінки жінок-дітозгубниць, що ілюструє кримінальна справа Анни Невмержицької, вказує на те, що маргінальний спосіб життя сприяв вибору девіантної стратегії поведінки з небажаною дитиною. Заперечення соціокультурних норм (інтимна свобода, розрив родинних зв'язків), що демонструвала поведінка жінок-дітозгубниць, призводила до стигматизації, звинуваченні в порушенні морально-етичних норм та злочинності. За таких обставин дітозгубництво слугувало механізмом захисту свого непевного становища в суспільстві та способом без наслідків повернутися до минулого способу життя.

Коли про дітозгубництво ставало відомо, підозри падали не лише на молодих незаміжніх дівчат, а й на такі категорії самотнього жіноцтва, як вдови та солдатки, оскільки їх стан розглядали як девіацію відносно тогочасних соціокультурних норм. В. Маслійчук відзначає їх схильність до неунормованого статевого життя через відсутність чоловічої уваги протягом тривалого часу (Маслійчук, 2008: 37). Рекрутська повинність (з 1874 р. загальна військова повинність) сформувала нову соціальну категорію жіноцтва – солдатки. Дослідниця суспільно-правового ставища жінок на Волині наприкінці ХVIII–ХІХ ст. О. Вигівська зазначає, що більше третини заборонених у рекрути чоловіків були одружені, що свідчить про значну кількість жінок-солдаток у Волинській губернії. Життя солдатки складалося по-різному: одні залишалися на місці, сподіваючись на допомогу родини та громади, інші – користувалися можливістю вільно пересуватися, їхали за чоловіком або влаштовувалися на роботу в місті. Водночас солдаток вважали схильними до девіантної поведінки: багатошлюбності, народження позашлюбних дітей, проституції тощо (Вигівська, 2013: 14–15). У дослідженні проблеми дітозгубництва варто згадати справу, де фігуранткою була саме така категорія жінок.

10 грудня 1884 р. у с. Житинцях Новоград-Волинського повіту Волинської губернії солдатка Олександра Рабинова народила мертву позашлюбну дитину та, керуючись соромом та страхом, приховала її тіло, замість того, щоб належним чином повідомити про випадок.

Про це стало відомо 20 грудня 1884 р., розпочалось досудове розслідування по обвинуваченню в ч. 2 ст. 1460 Уложення (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 44). Із судових матеріал особливу цікавість становлять автобіографічні відомості, надані підсудною.

Олександра Рабинова (20 або 23 роки) вийшла заміж у 1883 р., однак подружнє життя тривало не довго, того ж року її чоловіка забрали в солдати, а вона залишилася жити зі свекрухою. Наступного 1884 р., на весні, Олександрю запідозрили у перелюбі та позашлюбній вагітності (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 22).

Як зазначає І. Ігнатенко, подружня зрада чоловіка була більш поширеним явищем, оскільки він був мобільнішим за жінку та на фізіологічному рівні довести його невірність було важче. Жінкам радили не звертати увагу на чоловічі зради і зважати на матеріальні переваги подружнього життя. Дослідниця вказує і на те, що одружені чоловіки часто зраджували з соціально незахищеними верствами жіноцтва: молодими вдовами, покритками чи солдатками (Ігнатенко, 2023: 158, 162–163). Толерування зради серед чоловіків не поширювалося на жінок, тому відповідальність за їх перелюб була суворішою, особливо якщо наслідки позашлюбних стосунків ставали помітними через вагітність. Таким чином, не всі дружини солдатів готові були чекати чоловіка тривалий час, тому позбавлені права на розлучення, господарської допомоги та чоловічої уваги вони наважувалися на нові стосунки. У випадку Олександри Рабинової пройшло не так багато часу з моменту від'їзду чоловіка, однак її поведінка вказує на схильність пошуку емоційної та тілесної близькості поза шлюбом.

Коли чутки дійшли до свекрухи Ірини Рабинової, та почала допитувати невістку про їх правдивість. Олександра все заперечувала, але визнала, що відчувала біль у грудях та давно не мала “брудов” (менструації), що пов'язувала з хворобою, а не вагітністю. У своїх свідченнях Олександра сказала, що “вірили вони мені чи ні, я не знаю” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 263в). На допиті 14 лютого 1885 р. свекруха свідчила, що вказувала Олександрі на її збільшений живіт, але невістка сердилася на те, що їй про це нагадують (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 22–223в). Водночас Ірина Рабинова утрималася від висновків, що Олександра була вагітною і позбулася дитини; натомість дотримувалася версії, що нічого не знала. Виникає питання: чи дійсно дівчина могла приховувати вагітність до самих пологів?

У справі Кобищанської трагедії дітозгубництва Ю. Волишин зазначає, що приховування вагітності справді було можливим через обмотування тіла ганчірками, носіння широкого одягу й виїзд з місця проживання. На думку дослідника, показання свідків, особливо старших досвідчених жінок, що вони не підозрювали про вагітність, видаються сумнівними. Ю. Волошин припускає, що в таких випадках відіграє роль жіноча солідарність (Волошин, 2016: 274–275). Про існування жіночої солідарності у справах дітозгубництва зазначає й В. Маслійчук. Найчастіше жінка-дітозгубниця довіряла свою таємницю сестрі, матері чи найближчій родичці (Маслійчук, 2008: 53–54). Питання жіночої солідарності було відносно умовним, адже викриття позашлюбної вагітності, до прикладу, дочки ганьбило і саму матір, яка замовчувала її стан, оскільки не змогла пояснити дочці важливість дотримання соціокультурних і гендерних ролей.

Окрім свекрухи, Олександра Рабинова намагалася приховувала вагітність від своєї матері Фекли Ігнатової. Зі свідчень матері стало відомо, що дочка нечасто приходила до неї і ніколи не затримувалася надовго, тому та не здогадувалася про її стан. Однак за два тижні до Різдвяних свят (10 грудня) Олександра Рабинова прийшла до Фекли Ігнатової з роботи, заявивши, що відчуває сильний біль у животі, тому попросила сестру допрацювати замість неї, а сама залишилася у матері. Фекла згадувала, що дочка двічі виходила з хати у двір, а по поверненню говорила, що почувається значно краще. Як виявилось, в цей час біля хліва вона народжувала дитину (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр.

396, Арк. 18–18зв). Народивши дитину, Олександра зрозуміла, що та мертва і закопала тіло в городі своєї матері. У своє виправдання жінка говорила: “мені було і соромно, і страшно: соромно було, що дитина була незаконною, а страшно за те, що скаже чоловік, коли повернеться зі служби” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 27). Увечері того ж дня Олександра повернулася в хату свекрухи, зробивши вигляд, що нічого не сталося. До 20 грудня їй вдавалося приховувати народження та смерть позашлюбної дитини, однак по селу поширювались чутки, що вона позбулася немовляти. Зізналася у скоєному Олександра лише сусіду Якимі Неролу, який на допиті свідчив, що дізнався від жінки про смерть новонародженої дитини і, що та позбулася її у дворі, де він справді бачив сліди крові (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 44). На тлі суспільного осуду характерним було і співчуття до жінки-дітозгубниці. Попри те, що багато хто з найближчого оточення Олександри підозрював, що вона позбулася дитини, не поспішали повідомляти про можливий злочин представникам влади. Лише виявлення тіла або публічні розмови односельчан про інцидент могли ініціювати початок розслідування.

Обвинувальний акт, складений прокурором 3-ї дільниці Новоград-Волинського повіту С. Громачевським, містив детальні висновки судово-медичної експертизи розтину тіла немовляти чоловічої статі. Експерт встановив, що дитина народилася на 9-му місяці вагітності живою, але одразу після народження померла від апоплексії мозку (розрив кровоносних судин у мозку), зумовленої порушенням кровопостачання під час тривалого перебування голови в малому тазу, а також ненаданням післяпологової допомоги і впливу холоду. Із протоколу судового огляду також відомо, що “баба” (в значенні повитуха) здійснювала огляд Олександри та засвідчила, що та недавно народжувала і досі “знаходить в пологовому стані” (ймовірно, йдеться про зовнішні ознаки, такі як лактація) (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 44).

Висновки судово-медичної експертизи суттєво впливали на результати розгляду справи у суді. Досліджуючи імперську політику в боротьбі з дітозгубництвом у XIX ст., О. Максимов зазначає, що лікарі залучені до судово-медичної експертизи, мали відповісти на два питання: чи була смерть новонародженої дитини випадковістю, яка не залежала від жінки; чи вчинено злочин у свідомому стані, чи у стані “пологового божевілля”. Патолого-анатомічний розтин тіл мав на меті виявлення насильницьких ознак смерті, однак не всі фахівці могли надати однозначні висновки для тлумачення судом щодо причин смерті. Лише деякі могли стверджувати, що насильницькі ознаки смерті дитини були доказом дітовбивства (Максимов, 2023: 78). Крім того, якщо судово-медична експертиза не виявила беззаперечних ознак вбивства дитини, то справа передавалася на розгляд суду без участі присяжних засідателів. У випадках, коли причина смерті позашлюбної дитини викликала сумніви щодо можливого мертвонародження, винуватість обвинуваченої жінки вирішували присяжні засідателі. Наприкінці XIX ст. майже всі справи у дітозгубництві розглядалися судом присяжних засідателів, однак на початок XX ст. у їх компетенції залишилися лише справи дітовбивства.

До Житомирського окружного суду справа Олександри Рабиної потрапила в червні 1885 р. та розглядалася без участі присяжних засідателів. У результаті слухань матеріалів справи суд дійшов висновку, що Олександра винна у скоєнні злочину передбаченого ч. 2 ст. 1460 Уложення та підлягає арешту в поліцейському відділку на три тижні (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 56). Таким чином, відсутність чоловіка була суттєвою підставою позашлюбних стосунків та, як наслідок, дітозгубництва. У свідомості суспільства репутація солдатки була визначена наперед (як до розпусниці та порушниця моралі). У суді не приділяли особливої уваги подробицям перелюбу, залишивши покарання за подружню зраду в церковній компетенції, однак влада мала реагувати на вчинені злочини, пов’язані з позашлюбними дітьми.

Дітозгубництво не було винятково окреслене соціальним статусом та маргінальним становищем жінки в суспільстві. Досить часто позашлюбна дитина з'являлася у жінок із порядних, освічених селянських родин. Зазвичай, вони намагалися підвищити свої шанси на одруження, вірили обіцянкам чоловіка одружитися, тому не наважувалися відмовити у інтимних стосунках. Подальша доля цих стосунків складалася типово для випадків дітозгубництва – чоловік відмовлявся одружуватися та не визнавав свого батьківства. Подібний сценарій продемонстрований в наступній судовій справі.

Події судової справи чеської дівчини Пауліни Кноблех розгорнулися наприкінці 1909 р. у с. Крошня Житомирського повіту Волинської губернії. Про випадок дітозгубництва стало відомо соцькому Іосифу Голану та сільському старості Едуарду Альбрехту. Справу розглядали у Житомирському окружному суді 12 липня 1910 р. без участі присяжних засідателів (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 2). За матеріали судової справи вдається відтворити день, коли стався злочин та його обставини.

23-річна Пауліна Кноблех проживала разом з батьком та братом, була письменною та займалася домашньою роботою. На початку лютого 1909 р. Пауліна завагітніла від хлопця, з яким мала позашлюбні інтимні стосунки. Оскільки в справі жодної згадки про можливого батька дитини немає, очевидно, свого батьківства він не визнавав (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 15). Серед можливих причин позашлюбних стосунків дівчат її віку можна виділити бажання підвищити шанси на одруження. Як зазначає О. Кісь: “одруження було засадничою передумовою успішності жінки”, її можливості повноцінно реалізувати гендерну програму, виконуючи головні соціальні ролі дружини, господині та матері. Безшлюбність розглядалася як соціальна девіація, що відкидала дівчину на невизначені, маргінальні позиції, оскільки її матеріальні права були обмежені, а виконання соціальних чи ритуальних ролей були частково або повністю заборонені. У другій половині XIX ст. в українських селах середній шлюбний вік для дівчат становив 16-18 років, тоді як в 20 років дочку вважали “старою дівою” (Кісь, 2012: 123–124). Незаміжня дівчина не мала переваг на спадкування, особливо, якщо в родині був син; тоді їй загрожувала роль робітниці на утриманні рідні. Здебільшого, у виборі шлюбного партнера дівчина займала пасивну, очікувальну роль, тому в прагненні підвищити свої шанси на одруження погоджувалася на інтимні стосунки. Не винятком стала Пауліна, яка попри зразкову репутацію в селі досі залишалася незаміжньою.

Пауліна Кноблех приховувала свою вагітність, намагаючись уникнути осуду односельчан за незакононароджену дитину. Водночас родина підсудної знала про її стан та не чинила тиску на вагітну дівчину, навіть намагалися їй допомогти (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 2).

Як зазначалося вище, родина Пауліни складалася з батька та брата, матері у неї не було. Тому в цій справі, як і у справі Анни Невмержицької, ключовою проблемою дошлюбних статевих стосунків могла бути відсутність материнського виховання. Як зазначає американська історикиня К. Воробець, матері змалечку навчали дівчат моральних цінностей, які дотримувалися в громаді, аби захистити честь родини та зберегти незайманість своїх дочок до шлюбу. Одним зі способів стримувати сексуальність дівчат було тримати їх у невіданні щодо свого тіла та статевого життя загалом. З етнографічних розвідок відомо, що дівчата вступили у статеві стосунки, не усвідомлюючи, що таким чином наражали свою честь на небезпеку (Воробець, 2003: 68). У судових справах часто зустрічаються жінки-дітозгубниці, що були напівсиротами або сиротами, проживали у своїх родичів, позбавлені прикладу матері.

1 листопада 1909 р. Пауліна відчула перейми, що стало для неї несподіванкою, вона не готувалася до пологів, була вкрай розгублена та вирішила народжувати в неопалюваній холодній кімнаті. Як визначило слідство, температура повітря в кімнаті

становила нижче 0°C. Дівчина сподівалася на допомогу, тому відправила свого брата Ярослава за повитухою. У с. Крошня акушерську допомогу надавали дві повитухи – Марія Дубська та Марія Моля. Ярослав спочатку відправився до Марії Дубської, однак та поїхала з села у справах на декілька днів. Не заставши її вдома, хлопець пішов до Марії Моля. Друга повитуха також не змогла прийти, оскільки хворіла (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12).

Відсутність допомоги під час пологів та ненадання післяпологової допомоги були основними причинами смерті дитини. Післяпологова допомога та підтримка породіллі були вкрай важливими для підтримки її психологічного стану та своєчасне виявлення фізичних ускладнень. Бажання приховати народження позашлюбної дитини ставило під загрозу як життя матері, так і новонародженої дитини. Однак не всі жінки наважувалися звернутися за допомогою до повитухи, адже це означало прийняти наслідки позашлюбної вагітності та можливий розголос. У багатьох випадках відмова від допомоги була свідомим рішенням, вмотивованим не лише можливістю після пологів таємно позбутися дитини, а й матеріальними труднощами оплати послуг повитухи. У справі Пауліни дійсно можна говорити про випадкову смерть дитини, оскільки сім'я могла запросити на пологи повитуху.

Пауліні Кноблех довелося народжувати самотійно. Ймовірно, вдома також нікого не виявилось, щоб надати дитині післяпологову допомогу, поки вона перебувала без свідомості. Так, від болю дівчина втратила свідомість, а опритомнівши побачила мертву дитину. Як пояснювала сама підсудна, смерть дитини була для неї важким потрясінням: “Я дівчина, дитину повернути я все одно не могла, а сором перед односельчанами та страх ганьби змусили мене приховати тіло моєї померлої дитини”. Спершу Пауліна сховала тіло немовляти в скрині, але через два дні закопала дитину на подвір'ї. Про те, що сталося, Пауліна не повідомляла нікому, включно з батьком, який знав про вагітність дочки, але не розпитував про дитину (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12). Вочевидь, сім'я вирішила й надалі тримати в таємниці те, що трапилося з Пауліною і її дитиною, сподіваючись, що чутки не дійдуть до місцевих органів влади.

Не всі жінки-дітозгубниці отримували подібну підтримку родини. Більшість не могла сподіватися на підтримку, оскільки народження позашлюбної дитини супроводжувалося неприйняттям та зневагою. Тоді психологічний тиск на породіллю лише зростав, що посилювало її вразливість та ймовірність деструктивних реакцій.

Можливо, про приховування смерті позашлюбної новонародженої дитини Пауліни Кноблех так ніхто б і не дізнався, якби не анонімне повідомлення, залишене 10 листопада на воротах поліцейського наглядача Іосифа Голана, де вказувалося, що дівчина народила дитину та приховала її. Із цим повідомленням соцький відправився до сільського старости Едуарда Альберхта, з яким вони разом відправилися до будинку Кноблехів допитати дівчину. Згідно свідчень сільського старости, того дня дівчина відмовилася відповідати на їх питання, тому вони пішли опитувати можливих свідків, зокрема повитух, які підтвердили, що Ярослав Кноблех звертався до них з проханням допомогти сестрі (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12).

Таким чином, у виявленні дітозгубництва велику роль відігравав чинник громадського контролю. Як зазначає Л. Боса, морально-звичаєві норми, традиції і духовність виступали консолідуючим фактором сільської громади, тому громадська думка виступала регулятором суспільних відносин. До компетенцій громадського контролю входило регулювання шлюбно-сімейних та міжособистісних стосунків, охорона честі сім'ї, спільноти в межах села, соціального захисту вразливих категорій населення тощо (Боса, 2007: 64–65). У більшості, саме на чутках, повідомленнях односельців, сусідів будувалися підозри у вчиненні дітозгубництва.

Зібраних доказів було б достатньо, щоб звинуватити Пауліну в приховуванні народження дитини та призначити медичну експертизу, яка остаточно підтвердила б нещодавні пологи. Однак через 2 дні, 12 листопада 1909 р., Пауліна сама прийшла до старости та повідомила, що більше тижня тому народила хлопчика, але, перебуваючи без свідомості після пологів, не змогла надати йому допомогу і той замерз у холодній кімнаті (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 15зв–16). Невідомо, що насправді підштовхнуло дівчину зізнатися у приховуванні мертвої новонародженої дитини, чи дійсно вона відчула докори сумління, що про її “сором” дізналися, чи рішення було вмотивоване страхом за можливе обвинувачення у більш серйозному злочині – дітовбивстві.

На допиті батько Пауліни, Емануїл Кноблех, стверджував, що не знав, коли його дочка народжувала. Лише 12 листопада вона зізналася, що дитина померла під час пологів. “Все сталося при нещасних для Пауліни обставинах”, – так Емануїл Кноблех описав причину вчинення злочину донькою (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 14). Зі свідчень батька багато дізнаємося про ставлення до дочки та загальної атмосфери, що панувала в родині. Позашлюбна вагітність Пауліни не стала проблемою. Дівчину намагалися підтримати, допомогти та не звинувачували в тому, що трапилося. Добре відгукувалися про підсудну й інші свідки. Зокрема, сільський староста Альберхт згадував її як скромну дівчину, “хороших нравів”, яка не здатна на свідомий злочин. А повитухи Дубська та Моць назвали Пауліну чесною та скромною дівчиною, яку вони знали лише з кращого боку (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12зв, 13зв, 14зв). “Неправильна” дошлюбна поведінка, яка нібито мала бути показником морального занепаду та характеризувати жінку як розпусну, схильну до девіантної поведінки, є скоріше соціокультурним конструктом, ніж об’єктивним інструментом для оцінки індивідуальних якостей чи узагальнення патернів поведінки.

Слова Пауліни Кноблех не викликали недовіри у слідства. Крім того, судово-медична експертиза в результаті розтину підтвердила, що дитина народилася на 9 місяці вагітності живою, однак невдовзі померла від переохолодження (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 2). Вислухавши усіх свідків та ознайомившись з матеріалами справи, члени Житомирського окружного суду визнали вину та міру покарання селянці Пауліні Кноблех в обвинуваченні за ч. 2 ст. 1460 Уложення. Суд дійшов висновку, що з огляду на щиросердне каяття, згідно ст. 134 і 135 Уложення, справедливим є зменшити покарання на 2 ступені і визначити по 1 ступеню ст. 39, а саме Пауліна Кноблех підлягала, відповідно до селянського стану, арешту в поліцейському відділку на три тижні. Вирок вступив у дію 9 серпня 1910 р. (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 8–9). Відтак, історія Пауліни Кноблех демонструє бажання дівчини одружитися і виконати гендерно нормативні установки, але такі спроби, як показала практика, призводили до негативних наслідків у спробах реалізації шлюбної стратегії. Дітозгубництво знаходилося в площині, де страх ганьби щодо позашлюбної вагітності створювали небезпечний психосоціальний тиск на жінку. Наступні кроки породіллі, посилені емоційним потрясінням від пологів, відображали її вразливість і не завжди були спланованим наміром таємно позбутися дитини.

Ще одна категорія жінок-дітозгубниць – неповнолітні. Вони були неосвіченими в питаннях власної фізіології, часто не усвідомлювали свій стан на ранній або навіть на пізніх термінах вагітності. Зазвичай, це був їх перший невдалий досвід стосунків з чоловіком, який схилив їх до інтимних стосунків обіцянками одружитися. Схожий досвід отримала 17-річна Акулина Лисунцова, звинувачена у дітозгубництві у 1910 р.

10 вересня 1909 р. в с. Райках Кустовецької волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії селянин Прокофій Яцик став свідком жахливої події: собака доїдав вирите із землі тіло дитини. Приблизно о 17 год., повертаючись після роботи з городу, Яцик помітив, що на сусідньому городі Василя Рокомана собака щось їв; підійшовши

ближче, чоловік розгледів тіло новонародженої дитини. На крики чоловіка почали сходитися односельці. Одна з селянок, Марія Колесникова, побачивши натовп, з цікавості також пішла на город Рокомана і побачила, що люди оточили невелику частинку тіла немовляти. Визначити стать дитини було неможливо, оскільки залишилися лише верхня частина тіла. Жінка замотала в ганчірки тіло знайденої дитини і поклала в ту ж яму, з якої собака її викопав (ДАЖО, Ф. 24, Оп.16, Спр. 1069, Арк. 18–18зв). Власник городу, де було знайдено понівечене тіло дитини, був не менш здивований, але не мав припущень кому належала дитина.

Вражені видовищем селяни, намагалися встановити особу матері цієї дитини і швидко дійшли висновку, що це 17-річна селянка Акулина Лисунцова (Галимака), яку раніше вони бачили вагітною. Акулина – незакононароджена дочка Текли Галимаки (шлюбне прізвище – Шкурєнкова), православного віросповідання, неписьменна, не мала визначеного роду занять та майна. Після нового одруження матері Акулина не проживала разом з нею та відчитом, а перейшла жити до двоюрідної тітки Дарії Рокоман (дружини Василя Рокомана, в городі якого виявили тіло дитини) (ДАЖО, Ф. 24, Оп.16, Спр. 1069, Арк. 36). З матеріалів справи не вдалося встановити, чи було це пов'язано з напруженими стосунками в родині дівчини, чи це було її особистим бажанням.

Як бачимо, знову на перший план виходить проблема відсутності материнського виховання та прикладу виконання гендерної програми, дотримання правильної шлюбної поведінки. Попри те, що мати Акулини була живою, на відміну від попередніх історій, однак не займалася вихованням доньки, яку і сама народила поза шлюбом. Матері Акулини вдалося одруженням виправити свій соціально неповноцінний статус покритки, тому її увага змістилася на нову сім'ю, а доньку відправила під опіку родичів. Сучасні психологічні дослідження проблеми девіантного материнства стверджують, що для формування стійкого емоційного зв'язку матері з дитиною ключовим є "образ матері", оскільки нестача материнської любові та виховання не дає породіллі реалізуватися в новій ролі. Відмова від дитини, аборт є наслідком перебування жінки в тривожно-депресивному стані, викликаному небажаною вагітністю. У настроях таких жінок переважають страх та напруга, які зростають з наближенням пологів; тоді відмова від дитини стає своєрідною "розрядкою" (Колечко, 2013: 180–181). Якщо перекласти сучасні уявлення девіантного материнства на українське традиційне суспільство XIX ст., то дітозгубництво і виступало своєрідним методом "відмови" від дитини, небажання піклуватися та виховувати її, прийнявши усі наслідки позашлюбного материнства.

Як і багато молодих дівчат її віку, Акулина повірила обіцянкам односельчанина Филімона Яцика (ймовірно, сина сусіда Прокофія Яцика) одружитися, тому почала жити з ним статевим життям до шлюбу. Можна припустити, що їхні стосунки тривали недовго, адже дівчина чітко пам'ятала дату, коли завагітніла – це сталося на Різдвяні свята (ДАЖО, Ф. 24, Оп.16, Спр. 1069, Арк. 36зв). Враховуючи дату ймовірного зачаття, дівчина могла завагітніти на вечорницях. Дівувати розпочинали у віці 14-18 років, що означало перехід до нової соціально-вікової категорії, готової до одруження.

Основним інструментом соціалізації дівчат та виконання шлюбної стратегії було відвідування вечорниць – зібрань неодруженої молоді. Період вечорниць починався зі свята Покрови (1 жовтня) або Святого Миколая (6 грудня) та тривав до початку Великоднього посту (лютий-березень) (Кісь, 2012: 108–109). Вечорниці були і сприятливим місцем пошуку шлюбного партнера. Дослідниця інтимних стосунків в українських традиціях І. Ігнатенко зазначає, що найчастіше саме на вечорницях дівчата набували першого сексуального досвіду. Отримані дослідниками дані свідчать, що дівчата, які ходили на вечорниці, у 45% практикували дошлюбні статеві стосунки (Ігнатенко, 2023: 13). Водночас О. Кісь зауважила, що в традиційній українській родині було відсутнє

статеве виховання. Табування інтимних тем була вмотивована бажанням стримати інтерес до протилежної статі (Кісь, 2012: 110). Відсутність належних знань про сексуальне життя й власну фізіологію спричиняло негативні наслідки для дівчат, яких хлопці схилили до спільного спання, часто практикуючи дошлюбні інтимні стосунки. Із судових справ стає відомо, що дошлюбні стосунки були зумовлені низкою чинників: обман з боку хлопця (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 607, Арк. 46зв), спроби підвищити шанси на одруження (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 418, Арк. 30зв), примус (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 337, Арк. 11) тощо. У суспільстві зберігався певний рівень толерування зібрань молоді та проявів дошлюбної інтимності, однак до моменту поки дівчина не вагітніла. Відповідальність за позашлюбну дитину повністю покладалася на дівчину, але досить рання вагітність для незрілого фізіологічно та психологічно організму створювали ризики для життя й здоров'я як майбутньої матері, так і дитини.

На допиті Акулина Лисунцова не стала заперечувала, що 2 вересня вона народила позашлюбну дитину. Напередодні пологів, коли тітка Дар'я приймала в своєму домі гостей, Акулина відчула сильний біль і вийшла у двір, аби не привертати зайву увагу до себе. У дворі вона народила дитину, яка не дихала і була вкрита "якоюсь пилиною". Зачекавши деякий час, дівчина не побачила жодних ознак життя у немовляти, тому під впливом сорому та страху закопала мертву дитину в городі. Судово-медична експертиза встановила, що дитина народилася передчасно на 8 місяці вагітності, однак причину смерті через стан тіла не вдалося визначити (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1069, Арк. 3, 36зв). Ризики ускладнень пологів у неповнолітніх породіль були значно вищими, ніж у жінок старшого репродуктивного віку. Окрім психологічної неготовності до небажаного материнства, існували цілком фізіологічні ризики: "слабкий розвиток породіллі, зумовлений її малолітством" (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 822, Арк. 18зв), тазове передлежання плоду (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 1866, Арк. 4), асфіксія (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 459, Арк. 2зв), кровотеча, втрата свідомості породіллею тощо. Малоімовірно, що тітка та дядько Акулини не знали про її вагітність, враховуючи що на неї вказали всі допитані у справі сусіди. Для жінок-дітозгубниць спільним було виправдання, що вони керувалися "соромом та страхом" у приховуванні тіла дитини. У дійсності судові матеріали у дітозгубництві не дають змогу чітко провести межу, де смерть дитини настала внаслідок свідомого наміру її позбутися чи випадковості.

Засідання Житомирського окружного суду в м. Старокостянтинів відбулося 4 лютого 1910 р. без участі присяжних засідателів. Винуватість дівчини у вченні злочину за ч. 2 ст. 1460 визначали члени суду М. Сементовський та В. Селецький в присутності прокурора А. Буговського. Відповідно до матеріалів справи та обставин злочину підсудну Акулину Лисунцову визнали винною та покарали до арешту на 7 днів з відбування покарання при поліцейському відділку. Вирок вступив у законну дію 11 березня 1910 р. (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1069, Арк. 11–11зв).

На визначення міри покарання впливали вік обвинуваченої, обставини справи та чи здійснювала вона злочини раніше. Покарання за дітозгубництво в судовій практиці було відносно поблажливим та менш суворим, ніж того вимагало законодавство, що лише підкреслює виховну функції суду. Правопорушення радше сприймалася як проступок, а жінка не розглядалася як небезпечна злочинниця.

Отже, дітозгубництво як головний "жіночий" злочин модерного періоду було зумовлене поширенням позашлюбних стосунків серед різних категорій самотнього жіноцтва, які нерідко займали маргінальні позиції. Порушення соціокультурних норм через прояви сексуальної свободи, ігнорування контролю з боку родини чи громади часто стосувалося покриток, солдаток, вдів, формально заміжніх жінок. Незалежно від мотивації вступити в інтимні стосунки поза шлюбом, жінки однаково ризикували завагітніти і

залишитися наодинці зі своєю проблемою. Прагнення приховати позашлюбну вагітність спонукали жінок до деструктивних реакцій: таємні пологи, свідомо відмова від допомоги, відсутність емпатії до дитини, що часто ставало причиною смерті немовляти. Відтак, головними мотивами дітозгубництва були: осуд з боку громади чи рідних, сором за народження позашлюбної дитини, неприязнь до новонародженої дитини, відмова доглядати та виховувати небажану дитину.

Типова дітозгубниця, – зазвичай, незаміжня або самотня (вдова, солдатка) жінка 18-25 років з бідних верст населення. Більшість з них були неготові до майбутнього материнства, зокрема через можливі матеріальні труднощі, втрати шлюбних перспектив, відсутності прикладу материнського виховання та любові. Саме ця категорія жіноцтва залишалася найбільш “мовчазною”, і лише потрапивши до суду могла заявити про складнощі свого соціального становище, родинних стосунків чи позашлюбних зв’язків. Репрезентація жінок-дітозгубниць у судових справах характеризувалася підкресленням безпорадності, складності життєвих обставин, відсутності підтримки і підпорядкування суспільним нормам. Психоемоційне напруження, спричинене суспільним тиском та дотриманням усталених соціокультурних норм, штовхало жінку, незалежно від соціального статусу, віку, майнових статків до захисту звичного для конкретної жінки способу життя та виконання соціальних ролей. Саме фактор дітозгубництва дає можливість поглянути на всю складність дотримання моральних, етичних, соціальних, сімейних норм.

Література:

- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
Боса, 2018 – *Боса Л.* Соціалізація української молоді кінця XIX – початку XXI століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2007. 188 с.
Вигівська, 2013 – *Вигівська О.* Суспільно-правове становище жінок податних станів на Волині наприкінці XVIII – у 70-х рр. XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2013. 24 с.
Волошин, 2016 – *Волошин Ю.* Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.
Воробець, 2003 – *Воробець К.* Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003, С. 62–73.
Ігнатенко, 2023 – *Ігнатенко І.* Тіло, секс, шлюб: Історія інтимних стосунків в українських традиціях. Київ: Віхола, 2023. 256 с.
Карпенко, 2032 – *Карпенко І.* Цукровий завод у пореформеній Київській губернії як простір жіночої трудової активності (1880-ті – поч. XX століття). *Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентація*. Львів: Центр міської історії, 2023. С. 168–187.
Кісь, 2012 – *Кісь О.* Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 267 с.
Колечко, 2013 – *Колечко О.* Соціально-психологічний феномен девіантного материнства. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. №5. С. 179–190.
Максимов, 2023 – *Максимов О.* Імперська політика XIX ст. у боротьбі з дітозгубництвом (на прикладі Волинської губернії). *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2023. Вип. 13. С. 67–84.
Маслійчук, 2007 – *Маслійчук В.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 243–263.
Маслійчук, 2008 – *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 128 с.
Сердюк, 2018 – *Сердюк І.* Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.
Солоп, 2023 – *Солоп Б.* Традиції поховання та поминання неохрещених дітей на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2023. Вип. 36. С. 80–93.
Уложение, 1886 – Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1886. 714 с.
Maksymov, Hardzel, 2019 – *Maksymov O., Hardzel K.* Infanticide as a manifestation of women's deviant behavior in the right-bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries (on the materials of the Zhytomyr county court). *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2019. Вип. 6. С. 31–48.

References:

- Bosa, 2018 – Bosa, L. (2007). Sotsializatsiia ukrainskoi molodi kintsia XIX – pochatku XXI stolittia [Socialization of Ukrainian youth in the late 19th – early 21st centuries]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05. Kyiv. 188 s. [in Ukrainian]
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Ihnatenko, 2023 – Ihnatenko, I. (2023). Tilo, seks, shliub: Istoriia intymnykh stosunkiv v ukrainskykh tradytsiakh [Body, Sex, Marriage: The History of Intimate Relationships in Ukrainian Traditions]. Kyiv: Vikhola. 256 s. [in Ukrainian]
- Karpenko, 2032 – Karpenko, I. (2023). Tsukrovyi zavod u poreformenii Kyivskii hubernii yak prostir zhinochoi trudovoi aktyvnosti (1880-ti – poch. XX stolittia) [Sugar Factory in the Post-Reform Kyiv Province as a Space for Women's Labor Activity (1880s – Early 20th Century)]. *Zhinochi vymiry mynuloho: uiavlennia, dosvidy, reprezentatsiia*. Lviv: Tsentr miskoi istorii. S. 168–187. [in Ukrainian]
- Kis, 2012 – Kis, O. (2012). Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Woman in traditional Ukrainian culture of the second half of the 19th – early 20th centuries]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. 267 s. [in Ukrainian]
- Kolechko, 2013 – Kolechko, O. (2013). Sotsialno-psykholohichniy fenomen deviantnoho materynstva [The socio-psychological phenomenon of deviant motherhood]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*. №5. S. 179–190. [in Ukrainian]
- Maksymov, Hardzel, 2019 – Maksymov, O., Hardzel, K. (2019). Infanticide as a manifestation of women's deviant behavior in the right-bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries (on the materials of the Zhytomyr county court). *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 6. S. 31–48.
- Maksymov, 2023 – Maksymov, O. (2023). Imperska polityka XIX st. u borotbi z ditzozhubnytstvom (na prykladi Volynskoi hubernii) [Imperial policy of the 19th century in the fight against infanticide (using the example of the Volyn province)]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 13. S. 67–84. [in Ukrainian]
- Masliichuk, 2007 – Masliichuk, V. (2007). Nasylstvo v rodyni na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhoi polovyni XVIII st. [Domestic violence in Left-Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. Vyp. 7. S. 243–263. [in Ukrainian]
- Masliichuk, 2008 – Masliichuk, V. (2008). Ditzozhubnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhoi polovyni XVIII st. [Infanticide in Left-Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century]. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby. 128 s. [in Ukrainian]
- Serdiuk, 2018 – Serdiuk, I. (2018). Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. [Little Adult: Child and Childhood in the Hetmanate of the 18th Century]. Kyiv: K.I.S. 456 s. [in Ukrainian]
- Solop, 2023 – Solop, B. (2023). Tradytsii pokhovannia ta pomynannia neokhreshchenykh ditei na terenakh istoryko-etnografichnoi Volyni [Traditions of burial and commemoration of unbaptized children in the territories of historical and ethnographic Volyn]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. Vyp. 36. S. 80–93. [in Ukrainian]
- Ulozheniye, 1886 – Ulozheniye o nakazaniyakh ugovornykh i ispravitel'nykh 1885 goda [Code of Criminal and Correctional Punishments of 1885]. Sankt-Peterburg: Tipografiya M.M. Stasyulevicha, 1886. 714 s. [in Russian]
- Vyhivska, 2013 – Vyhivska, O. (2013). Suspilno-pravove stanovyshche zhinok podatnykh staniv na Volyni naprykintsi XVIII – u 70-kh rr. XIX st. [The social and legal situation of women of the taxable estates in Volyn at the end of the 18th – 70s of the 19th century]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. 24 s. [in Ukrainian]
- Voloshyn, 2016 – Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti. Miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. [Cossacks and Peasants. The Urban Community of Poltava in the Second Half of the 18th Century]. Kyiv: K.I.S. 356 s. [in Ukrainian]
- Vorobets, 2003 – Vorobets, K. (2003). Spokusnytsia chy tsnotlyva? Nepevne stateve stanovyshche zhinok u poreformenii ukrainskii selianskii hromadi [Temptress or Chaste? The Uncertain Sexual Position of Women in the Post-Reform Ukrainian Peasant Community]. *Gendernyi pidkhid: istoriia, kultura, suspilstvo*. Lviv: VNTL-Klasyka, 2003, S. 62–73. [in Ukrainian]

Отримано 15.09.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 27.10.2025

Прийнято до друку 10.12.2025

Submitted 15.09.2025

Received in received form 27.10.2025

Accepted for publication 10.12.2025